

نقد ادعای عدم وجود ادله تاریخی میلاد امام دوازدهم با محوریت بررسی آثار مورخین عامه

سیدمهدی کریمی شهیدی^۱

مجتبی سلطانی احمدی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۶/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۳۰

چکیده

پیشران جریان روشنفکری دینی معاصر به صرف ادعا و برخاسته از نوعی سبک‌شماری علم تاریخ بر آن است که امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف به لحاظ تاریخی قابل اثبات نیست. این دیدگاه نه تنها با گرایش‌های پست مدرنیستی و متناقض است بلکه با دیدگاه مدرن در تاریخ نیز سازگار نیست. پژوهشی با تمرکز بر دانش تاریخ و شاخه‌های آن در این رابطه کمتر به چشم می‌خورد. گرچه منابع تاریخی، آثار کلامی و مذهبی نیستند، بلکه متونی تاریخی هستند که باید در فضای همین علم بررسی شوند، در این تحقیق با شیوه توصیفی - تحلیلی و به صورت کتابخانه‌ای و با محوریت آثار مهم و مطرح مورخان عامه به بررسی این موضوع پرداخته‌ایم. از قرن سوم، مورخان بزرگ ظهور کردند و در آثار خود به تاریخ اسلام به شکل سلسله حوادثی پیوسته نظر کردند. از نیمه دوم همین قرن و دوران غیبت صغری به تدریج گزارش تولد امام دوازدهم در آثار تاریخی به چشم می‌خورد. در این پژوهش، شواهد تاریخی بیست و شش اثر تاریخی و علوم مربوطه گردآوری شده است. در این ادله علاوه بر ولادت، تاریخ و روز و محل این رویداد، دیرزیستی امام، غیبت صغری و کبری و زمان وقوع آن، نسب نامه، القاب، مسئله نیابت، نام مادر مولود و تبار رومی وی و موارد دیگر آمده است.

واژگان کلیدی

میلاد امام دوازدهم، ادله تاریخی، روشنفکری دینی، مورخان عامه.

۱. کارشناس ارشد تاریخ تشیع دانشگاه پیام نور تهران جنوب، تهران، ایران (smk.shahidi@gmail.com).

۲. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول) (msoltani94@pnu.ac.ir).

مقدمه

یاقوت حموی بر آن است که علم نسب و اخبار (تاریخ در نظر قدما) از علوم پادشاهان و صاحب نظران می باشد، اشخاص شریف به آن گرایش دارند و جز عقول پست از آن دوری نمی کنند (زرین کوب، ۱۳۸۱ ش: ۱۹) به بیان سخاوی معنای اصطلاحی تاریخ، معلوم ساختن احوال انبیاء و امامان و فرمانروایان و وزراء و خلفا و... حوادث بزرگ مانند فتوحات، بر حسب زمان است (سجادی، عالم زاده، ۱۳۹۵ ش: ۹). برخی محققان برآنند که در تاریخ نویسی مسلمین دو شرط عمده برای مورخ، عدالت و ضبط بوده است. اقتضای عدالت و ضبط نیز پرهیز از جانب داری و سهل انگاری در نقل واقعه یا کلام منقول می باشد. مورخ باید به گونه ای پارسایی داشته باشد که به صرف پندار نسبت به کسانی که از آنها سخن می گوید، بدگمانی اظهار نکند و برخلاف عدالت به آبروی مردم کنایه روا ندارد. به قول ابوالفضل بیهقی گوینده خبر باید راستگو باشد و خرد به درستی خبروی گواهی دهد. پرهیز از اغراض و تعصبات نیز اصلی است که مورخان اسلام غالباً از آن سخن گفته و آن را از شروط عمده مورخ دانسته اند (زرین کوب، ۱۳۸۱ ش: ۶۸-۷۰).

بر این اساس تاریخ و تاریخ نگاری را باید از فضای برخوردارهای اعتقادی و مذهبی خارج دانست. مسلم برخی مورخان، تعصبات مذهبی را در تاریخ نگاری خود وارد کرده اند، اما کنار گذاشتن یک منبع تاریخی به دلیل مذهب مؤلف یا شخصیت تاریخی معرفی شده توسط وی، کاری غیرعلمی است. البته اصول علمی نقد و بررسی گزارش های تاریخی مطلب قابل قبول دیگری است که باید به آن ملتزم بود. به عبارت دیگر منابع تاریخی، آثار کلامی و مذهبی نیستند، بلکه متونی تاریخی هستند که باید در فضای همین علم بررسی شوند.

از سوی دیگر در رویکردهای جدید معرفت شناسی تاریخی و فلسفه علم تاریخ؛ از دگماتیسم پوزیتیویستی تا آنارشیسم پست مدرنیستی، پارادایم های متنوعی وجود دارد که درجه بندی علوم، به زاویه دید هر یک بستگی دارد. لذا در این فراخناکی باورها، علم بودن یا نبودن علم تاریخ یا ضعیف و اضعف خواندن آن حاکی از برکشیدن یکی از این پارادایم هاست (رحمانیان، ۱۳۹۸ ش: ۱۵۹-۱۶۹). این ادعا که "قصه امام زمان، قصه اعتقادی است و به لحاظ تاریخی قابل اثبات نیست" (سروش، ۲۰۱۶ م) شاید بیشتر به پارادایم دگماتیسم پوزیتیویستی و دیدگاه آن به صورت پارادوکسیکال تمایل به دیدگاه پست مدرنیستی با پیشرانی اندیشه ریچارد رورتنی نیز دارد! رورتنی بر آن است که خدای قرون وسطی به خدای عقل در دوره روشنفکری و

مدرنیسم تبدیل شد و در این زمانه به دلیل شکست بت عقل در تمامی مصادیق آن، دیگر خدایی وجود ندارد و باید به نسبی‌گرایی به عنوان حقیقت تن در داد (سروش، ۲۰۱۹م). اما با زاویه پست‌مدنیستی، ادله تاریخی از جمله ادله تاریخی میلاد امام دوازدهم، مفهوم دیگری پیدا می‌کند که با رویکرد نسبی‌گرایی و پلورالیسم کاملاً سازگار و غیرقابل انکار است. لذا صدور احکام کلی در مورد علم تاریخ و ضعف علوم خواندن آن در عین عنایت و باور به دیدگاه پست مدرن به نوعی تناقض آلود است.

از سوی دیگر نقد دکتر سروش به طرح ایدئولوژیک کردن اسلام از سوی شریعتی‌گرچه به لحاظ روش و منطق، ایرادهای اساسی داشت و از مصادیق بارز جنگ لفظی بود، توانست توجه پژوهشگران ایرانی را به این مقوله بیش از پیش جلب کرد. اما اگر ایدئولوژی را مجموعه آراء و عقاید و ملاحظات مردم در همه ادوار بدانیم، نگاه به تاریخ بدون در میان نهادن این مسائل خیال و آرزوست. به خصوص در علوم انسانی و به طور اخص تاریخ باید دست از این خیال برداشت و پذیرفت که آدمی هر که و در هر کجا باشد از پشت شیشه کبود آراء و عقاید انسانی خود به جهان و به تاریخ می‌نگرد و هیچ‌گاه نمی‌تواند به نگاهی کاملاً پاک و بدون عینک و خطاپوش دست یافت. افسانه بی‌طرفی به معنای قرن نوزدهمی کلمه، دیگر کسی را نمی‌فریبد. اما امروزه هنوز هم از مورخ انصاف و مدارا و رعایت اخلاق و میانه‌روی را می‌خواهند و هم‌چنان انتظار می‌رود که تاریخ‌نویسی به محل تسویه حساب‌های حزبی و فرقه‌ای تبدیل نشود (رحمانیان، ۱۳۹۸ش: ۳۷۷-۳۷۹).

در رابطه با موضوع میلاد امام دوازدهم در میان مسلمانان، پژوهش‌های چندی به انجام رسیده است: *ولادت امام عصر عجل الله تعالی فرجه دیدگاه‌ها، اثبات و پاسخ به شبهات* (درگاهی، ۱۳۸۶ش)، در این پژوهش اخبار روایی ولادت از دیدگاه فرق اسلامی آمده است. *منتخب الاثر* (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۰ش: ۳۲۰-۳۴۱)، کتابی روایی به زبان عربی که در فصل سوم آن نام ۶۵ نفر از بزرگان اهل سنت که بر ولادت امام دوازدهم صحه گذاشته‌اند، گرد آمده است. *مهدی منتظر در نهج البلاغه* (فقیه ایمانی، ۱۳۷۵ش: ۳۳-۱۴۰). در این کتاب، تأیید ولادت امام عصر عجل الله تعالی فرجه به نقل از ۱۱۲ بزرگ اهل سنت آمده است. *در انتظار ققنوس* (هاشم العمیدی، ۱۳۸۴ش: ۱۸۹-۱۹۹). در این اثر مجموعه‌ای ۱۳۵ نفری از علمای حدیث، تاریخ، فقه، انساب، حکمت و عرفان اهل سنت و معتقد به ولادت منجی آخرالزمان گرد آمده است. از مجموعه فوق شش نفر در دوران غیبت صغری می‌زیستند. همین نویسندگان در دو کتاب *دفاع عن الکافی* و *مهدی منتظر در*

اندیشه اسلامی نیز لیست‌هایی در این رابطه ارائه کرده است.

پرواضح است که در این موضوع، پژوهشی با تمرکز بر دانش تاریخ و شاخه‌های آن کمتر به چشم می‌خورد. این تحقیق بر آن است که ادله تاریخی میلاد امام دوازدهم را از کتب معتبر و مطرح جهان اسلام با محوریت مورخین عامه گردآوری، نقل و بررسی نماید.

بحث

از قرن سوم هجری پژوهش‌های تاریخی به مرحله‌ای رسید که مورخان بزرگ ظهور کردند و در آثار خود به تاریخ اسلام به مثابه سلسله حوادثی پیوسته نظر کردند و حتی دیدگاه نسب‌شناسان نیز دچار تغییر شد (سجادی، عالم‌زاده، ۱۳۹۵ش: ۷۰). دوران غیبت صغرای امام زمان علیه السلام نیز بعد از نیمه دوم همین قرن به وقوع پیوست. از زاویه نگاه تاریخی و شاخه‌های مختلف آن و یا علمی که با تاریخ پیوند تنگاتنگ دارند، به بررسی ادله ولادت امام دوازدهم در منابع تاریخی می‌پردازیم تا نکات جدیدی با این زاویه دید آشکار شود.

آثار تاریخی دوران غیبت صغری (تا اوایل قرن چهارم)

۱. علی بن حسین بن علی مسعودی (متوفای ۳۴۵ق) در "مروج الذهب" (تاریخ عمومی)

وی مورخ بزرگ اسلامی است که در دوران غیبت صغری می‌زیست. مسعودی حدود سال ۲۸۰ق، در بغداد به دنیا آمد و در فسطاط مصر از دنیا رفت. علمای رجال شیعه از نجاشی به بعد وی را شیعه دانسته‌اند؛ اما محققان معاصر عرب برآنند که وی معتزلی شافعی بوده است (مسعودی، ۱۳۸۲ش: پنج تا سیزده) ابن حجر وی را شیعی معتزلی! و سبکی وی را شافعی دانسته‌اند. کریم‌راو را "هردوت عرب" خوانده است (جعفریان، ۱۳۷۶ش: ۱۷۴-۱۷۹). مسعودی در مروج الذهب بر آن است که مذهبی را یاری نکرده و از گفته‌ای طرفداری نکرده است (مسعودی، ۱۳۸۲ش: پنج تا سیزده).

وی در ذیل عنوان خلافت معتمد عباسی با عنوان "الامام الثانی عشر" چنین می‌نویسد:

... وَ فِي سَنَةِ سِتِّينَ وَمِائَتَيْنِ قَبِيضَ أَبُو مُحَمَّدٍ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام فِي خِلَافَةِ الْمُعْتَمِدِ وَ هُوَ ابْنُ تِسْعِ وَ عَشْرِينَ سَنَةً وَ هُوَ أَبُو الْمُهَدِيِّ الْمُنْتَظَرِ... (مسعودی، ۱۴۲۵ق: ج ۴، ۱۶۰):

... به سال دویست و شصتم... ابومحمد حسن بن علی بن علی... علی بن ابی‌طالب علیه السلام (امام حسن عسکری علیه السلام) در بیست و نه سالگی در گذشت. وی پدر مهدی

منتظر بود... (مسعودی، ۱۳۸۲ ش: ج ۲، ۵۹۹).

۲. ابونصر سهل بن عبدالله بخاری زیدی (متوفای بعد از ۳۴۱ ق) در "سلسله العلویه" (تبارشناسی)

واژه "نسب" که جمع مكثر آن به صورت انساب آمده است، به معنای خویشاوندان و نزدیکان می باشد. علم انساب یا تبارشناسی به دانشی گویند که به شناسایی و تعیین نسب های مردم می پردازد. هدف از این علم پرهیز از خطا در نسب اشخاص است. در واقع انساب، زنجیره نام هایی است که به علت نیاز اجتماعی و قبیله ای برای شناخت افراد و تمایز آنها از یکدیگر پدید آمده است. این دانش از منابع مهم در پژوهش های تاریخی و در حکم علوم پایه برای مورخ و دانش تاریخ به حساب می آید. مواد تاریخی فراوانی در علم انساب وجود دارد و همان گونه که مورخ برای بازسازی گذشته به باستان شناسی و دیگر علوم مرتبط با تاریخ نیاز دارد، به نسب نامه ها نیز محتاج است (سامانی، منتظر القائم، ۱۳۹۰ ش: ۳۷-۶۶). در واقع یکی از کارکردهای مشترک نسب شناسی و تاریخ شناخت افراد و خاندان ها و به نوعی مشابه ثبت احوال (شناسنامه امروزی) است (بیگدلی، رضوی، شعبانی، ۱۳۹۷ ش: ۴۹-۶۶).

سهل بن عبدالله بخاری از مشهورترین علمای انساب معاصر با غیبت صغرای امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه است. کتاب وی از نخستین آثار درباره انساب آل ابی طالب است که مورد استناد نسابه های معروفی چون "عمری" و "ابن عنبه" قرار گرفت (سامانی، منتظر القائم، ۱۳۹۰ ش: ۳۷-۶۶). در این کتاب چنین آمده است:

... القائم محمد بن الحسن علیهما السلام لا یطعن فی نسبه... (سهل بن عبدالله بخاری، ۱۳۸۹ ش: ۷۳)؛

... قائم محمد بن حسن ابهام و اشکالی در نسب وی وجود ندارد....

آثار تاریخی دوران غیبت کبری (بعد از اوایل قرن چهارم)

۳. ابن شادی در "مجمَل التواریخ و القصص" (نگاشته حدود سال ۵۲۰ ق) (تاریخ عمومی مختصر فارسی)

ملک الشعراى بهار، مصحح این اثر با استناد به علامه قزوینی بر آن است که مؤلف این اثر؛ سنی مذهب، از اسدآباد همدان و احتمالاً از دبیران سلاجقه بوده است (ابن شادی، ۱۳۱۷ ش: مقدمه مؤلف). وی در فصلی با عنوان "ذکر جماعتی از اهل بیت پیغمبر صلی الله علیه و آله و نسق و نسب و

مختصری از اخبار، شرح حال فاطمه زهرا علیها السلام را در مطلع آورده و سپس ذکر حسن و حسین علیهما السلام و پس از آن به ترتیب و اختصار شرحی از زندگی سایر امامان از نسل امام حسین علیه السلام دارد (ابن شادی، ۱۳۱۷ ش: ۴۵۵-۴۵۸).

ابن شادی در ذیل عنوان "ذکر الحسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی الرضا علیهم السلام" می نویسد:

لقب او زکی گفتست و کنیت او ابو محمد و مادرش مادر فرزند بود نام او سوسن بسامره بمرد و گویند زهر دادندش، در شهر سنه ست و خمسین و مأتین بعهد معتمد اندر. و هم پهلوی پدرش دفن کردند، و عمرش بیست و نه سال بود؛ فرزند، ابوالقاسم محمد بن الحسن (ابن شادی، ۱۳۱۷ ش: ۴۵۸).

۴. عمادالدین اصفهانی (متوفای ۵۹۷ق) در "البستان الجامع" (تاریخ عمومی)

از مهم ترین مورخان ایرانی سنی مذهب قرن ششم که سهم مهمی در تقویت تاریخ نگاری انتقادی این دوره دارد. با هماهنگی نسبی بین عناصر منظومه تفکر تاریخی، او توانسته تاریخ نگاری خود را فراتر از سایر تاریخ های سده ششم بنشانند. وی در سال ۵۱۹ق در اصفهان، تختگاه سلاطین سلجوقی در خانواده دیوانی عالی رتبه به دنیا آمد. عمادالدین حکومت آرمانی خود را در صلاح الدین ایوبی تحقق یافته می دید. آثار وی تأثیر ماندگاری بر تاریخ نگاری اسلامی به ویژه در ایران و شام داشته است. از ۴۵ اثر تاریخی، کلامی، ادبی، شعر و ترجمه وی، تعداد کمی در دست است. کتاب *البستان الجامع لجميع تواریخ اهل الزمان* تاریخی عمومی است که از آفرینش تا سال ۵۹۳ق را در بر می گیرد. نسخه هایی از این اثر در کتابخانه احمد سوم ترکیه و آکسفورد نگهداری می شود که در سال ۱۴۲۳ق توسط عمر عبدالسلام تدمری به چاپ رسید (حسن زاده، ۱۳۸۶ ش: ۲۱-۵۵).

وی در *البستان الجامع* و ذیل عنوان اخبار مأمون و درباره حوادث سال ۲۵۹ق چنین نگاشته است:

مَوْلِدِ ابِي الْقَاسِمِ مُحَمَّدِ الْمُتَنَطَّرِ بِسَرْمِينِ رَأَى يَوْمَ الْجُمُعَةِ ثَانِي عَشْرَمِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ (عمادالدین، ۱۴۲۳ق: ۱۹۰-۱۹۱)؛

... ولادت ابی القاسم محمد منتظر در سامراء و روز جمعه، دوازدهم ماه مبارک رمضان بوده است.

۵. فخر رازی (متوفای ۶۰۶ق) در "الشجرة المباركة في أنساب الطالبيّة" (تبارشناسی)

فخرالدین الرازی ابو عبدالله محمد بن عمر بن حسین طبرستانی رازی مشهور به فخر رازی و امام المشککین است. از او به عنوان یکی از بزرگان علمای شافعی و جامع علوم عقلی و نقلی و متبحر در تاریخ، کلام، فقه، اصول، تفسیر، حکمت، ادبیات و ریاضی یاد شده است (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۲). فخر رازی کتابی هم در بیان انساب آل ابی طالب با عنوان یاد شده نگاشته است. وی در شرح حال امام یازدهم می نویسد:

أما الحسن العسكري الإمام فله إبنان و بنتان، أما الإبنان، فأحدهما صاحب الزمان و الثاني موسى درج في حياة أبيه... (الرازی، ۱۴۰۹ق: ۹۲)؛
امام حسن عسکری علیه السلام، دو پسر و دو دختر داشت. اما دو پسر او یکی صاحب الزمان است و دیگری موسی که در زمان حیات پدرش از دنیا رفت.

۶. یاقوت بن عبدالله حموی (متوفای ۶۲۶ق) در "معجم البلدان" (فرهنگ نامه جغرافیایی - تاریخی)

وی ملقب به شهاب الدین، رومی نژاد و متولد ۵۷۵ق، مورخ، جغرافی دان و ادیب غیر شیعی اوایل قرن هفتم هجری است. نخستین و مهم ترین کتاب وی *معجم البلدان* است که همزمان با دو حادثه بزرگ در تمدن اسلامی یعنی حمله مغول و سقوط خلافت عباسیان به نگارش در آمد. این اثر، فرهنگی جغرافیایی از اسامی امکانه، موضوعات تاریخی، نژادشناسی و جغرافیای طبیعی است (اشکواری، سیدی، حسن زاده، ۱۳۹۵ش: ۴-۲۴).
وی در این کتاب می نویسد:

عسکر سامرا: قد تقدم ذكر سامرا بما فيه كفاية وهذا العسكري ينسب إلى المعتصم و قد نسب إليه قوم من الأجلاء منهم علي بن محمد بن علي بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي ابن الحسين بن علي بن أبي طالب عليه السلام يكنى أبا الحسن الهادي ولد بالمدينة و نقل إلى سامرا و ابنه الحسن بن علي ولد بالمدينة أيضا و نقل إلى سامرا فسميا بالعسكريين لذلك فأما علي فمات في رجب سنة ۲۵۴ و مقامه بسامرا عشرين سنة و أما الحسن فمات بسامرا أيضا سنة ۲۶۰ و دفنا بسامرا و قبورهما مشهورة هناك و لولدهما المنتظر هناك مشاهد معروفة (ياقوت حموی، ۱۳۹۹ق: ج ۴، ۱۲۳)؛

پادگان سامراء: قبلاً توضیحاتی به حد کفایت در مورد سامراء گذشت. این پادگان به معتصم نسبت داده شده است و گروهی از بزرگان به آن جا منسوب هستند، من جمله علی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی ابن الحسین بن علی بن

أبی طالب عليه السلام که کنیه او ابالحسن الهادی است در مدینه متولد شد و به سامراء منتقل گردید و فرزندش حسن بن علی نیز در مدینه متولد و به سامراء منتقل شد. فلذا به همین علت به عسکریین نامیده شدند. اما علی [امام هادی عليه السلام] در ماه رجب سال دویست و پنجاه و چهار از دنیا رفت و مقام او بیست سال است که در سامرا وجود دارد و فرزندش حسن در سال دویست و شصت وفات یافتند و هر دو نفر در سامراء دفن شدند و قبور آنان در سامراء مشهور است و برای فرزندشان [مهدی] منتظر در سامراء مشاهدی معروف وجود دارد.

۷. ابن اثیر (متوفای ۶۳۰ق) در "الکامل فی التاریخ" (تاریخ عمومی سالشمار)

ابوالحسن علی بن ابی الکریم محمد بن عبدالکریم بن عبدالله شیبانی، ملقب به عزالدین و مشهور به ابن اثیر جزری، مورخ، ادیب و محدث اهل سنت بود. بنا به گزارش قفطی، یاقوت اندکی پیش از مرگ طبق وصیتی کتاب‌های خود را به ابن اثیر سپرد، تا وی آنها را به فردی تحویل دهد. از سوی دیگر دانسته‌های اساسی در باره ی ابن اثیر منحصر به یادداشت‌های موجود ابن خلکان است. وی در سال ۶۲۶ق، ابن اثیر را در حلب دید و او را بسیار ستود. ابن خلکان بر آن است که ابن اثیر تواریخ را از بر داشت و انساب عرب را نیک می‌دانست. ابن جوزی از او با عنوان استاد یاد می‌کند. ابن کثیر و ابن عماد حنبلی نیز او را ستوده‌اند. نوشته‌های ابن اثیر عموماً درباره تاریخ است. وی در مقدمه الکامل علاقه مستمر خود را به خواندن کتاب‌های تاریخی و دانستن تجارب آشکار و نهان گذشتگان بیان کرده است. از جمله آثار ابن اثیر اللباب فی تهذیب الانساب، اُشد الغابة فی معرفة الصحابة و الکامل فی التاریخ است. اثر اخیر از لحاظ جامعیت بیش از همه به تاریخ طبری نزدیک است، ولی از نظر روش نگارش با آن متفاوت است. روش ابن اثیر در این کتاب گردآوری نوشته‌های دیگران و تلفیق آرای گوناگون است. گزارش‌های ابن اثیر بر طبق سال تقسیم‌بندی شده است و از این نظر جایگاه ویژه‌ای در تاریخ جهان اسلام دارد. بخش مربوط به هبوط آدم تا ۳۱۰ق این کتاب بیشتر بر نوشته طبری متکی است، ولی ابن اثیر از نوشته‌های ابن کلبی، بلاذری، مبرد و مسعودی بر آن افزوده است (رضازاده لنگرودی، ۱۳۷۴ش: ج ۲، ۷۰۲-۷۰۴).

ابن اثیر در کتاب الکامل و در ذیل وقایع سال ۲۶۰ هجری می‌نویسد:

... و فیها توفی الحسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب عليه السلام و هو أبو محمد العلوی العسکری... و هو والد محمد... (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق: ج ۷، ۲۷۴)؛

... و در آن (سال ۲۶۰ ق) حسن بن علی... بن علی بن ابی طالب علیه السلام از دنیا رفت. او ابومحمد عسکری است... او پدر محمد است...

۸. سبط بن جوزی (متوفای ۶۵۴ ق) در "تذکره الخواص" (شرح حال نگاری - تراجم)

وی در سال ۵۸۱ هـ به دنیا آمد. پدرش حسام الدین از بردگان وزیر محمد بن مستظهر بالله و مادرش رابعه دختر ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی، مؤلف کتاب مشهور المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک بود. سبط بن جوزی از مورخان و خطیبان مشهور شام شد. براساس مقدمه این کتاب، وی اثر خود را به تعداد ائمه اطهار علیهم السلام در دوازده فصل تنظیم کرد. فصل دوازدهم به شرح حال امام سجاد علیه السلام تا حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه اختصاص یافته است. از او با عنوان یکی از علمای معتدل در میان اهل سنت قرون اولیه اسلامی یاد شده که محب اهل بیت علیهم السلام بوده و فضائل موجود ایشان در بسیاری از کتب حدیثی و تاریخی را نادیده نگرفته است (رنجبر، ۱۳۹۲ ش: ۱۰۱-۱۲۰).

وی در "فصل فی ذکر الحجه المهدی" چنین نگاشته است:

... هو محمد بن الحسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی الرضا بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام و کنیته ابو عبدالله و ابوالقاسم و هو الخلف الحجه صاحب الزمان القائم و المنتظر و التالی و هو آخر الأئمه... (سبط الجوزی، بی تا: ۳۶۳-۳۶۵).

۹. شمس الدین ابن خلکان (متوفای ۶۸۱ ق) در "وفیات الأعیان و انباء أبناء الزمان" (فرهنگ نامه تاریخی)

وی قاضی، مورخ و ادیب مشهور از خاندان علمای شافعی مذهب و در رابطه با دربار ایوبی است. پدر او همچون دو برادرش از فقهای معروف عصر خود بودند. ابن خلکان اندکی پس از مرگ یاقوت حموی وارد آن شهر شد و به ملاقات ابن اثیر که از پیش با پدرش دوستی داشت، شتافت. او با چند ملاقات به ستایش فراوان ابن اثیر پرداخت.

وی ظاهراً به سال ۶۵۴ ق دست به تألیف کتاب *وفیات الأعیان* زد. نگارش این اثر کم نظیر تا ۶۷۲ ق به طول انجامید. ابن خلکان شرح احوال جمع عظیمی از دانشمندان علوم مختلف و امیران و وزیران را که طی چند سال از کتب مختلف استخراج کرده یا از افراد موثق شنیده یا خود با آنان دوستی و ارتباط داشته، در این کتاب گرد آورده است (سجادی، ۱۳۶۹ ش: ۴۵۹-۴۶۲).

نگارش فرهنگ‌نامه‌های تاریخی را که ابن خلکان با تألیف *وفیات الاعیان* در قرن هفتم ابداع کرد، صفدی در قرن هشتم با نگارش دو فرهنگ‌نامه *الوافی بالوفیات* و *اعیان العصر* دنبال و تکمیل نمود (قزوینی، چلونگر، پیرمردیان، ۱۳۹۳ش: ۵-۳۱).

ابن خلکان با شماره ۱۶۹ و عنوان ابومحمد العسکری در مورد پدر امام دوازدهم می‌نویسد:

... أبو محمد الحسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی الرضا بن جعفر الصادق بن محمد الباقر بن علی بن زین العابدین بن الحسین بن علی بن ابی طالب عليه السلام؛ ... وهو والد المنتظر... ويعرف بالعسکری (ابن خلکان، ۱۹۷۱م: ج ۲، ۹۴).

در این فراز ابومحمد (امام یازدهم) پدر منتظر معرفی می‌شود که فرزند نیز ملقب به عسکری است.

در ذیل شماره ۵۶۲ و عنوان "ابوالقاسم المنتظر" نیز چنین آمده است:

أبو القاسم محمد بن الحسن العسکری بن علی الهادی بن محمد الجواد المذكور... كانت ولادته يوم الجمعة منتصف شعبان سنة خمس وخمسين ومائتين ولما توفي أبوه وقد سبق ذكره كان عمره خمس سنين واسم امه خمط وقيل نرجس... (ابن خلکان، ۱۹۷۱م: ج ۴، ۱۷۶).

در این بند علاوه بر صراحت در بیان سال ولادت امام دوازدهم، به روز ولادت، سن امام در هنگام وفات پدر و نام مادر ایشان اشاره شده است.

در جای دیگری با شماره ۲۶ به نقل از ابن اثیر، ابعاد دیگری از تاریخ زندگی امام عصر عليه السلام همچون غیبت، نیابت آشکار می‌شود:

... فقال شيخنا عز الدين بن الأثير في تاريخه الكبير في سنة اثنتين وعشرين وثلثمائة فصلاً طويلاً اختصرته وهو: وفي هذه لسنة قتل أبو جعفر محمد بن علي السلمغاني المعروف بابن أبي العزاقر، وسبب ذلك أنه أحدث مذهباً غالباً في التشيع والتناسخ وحلول الإلهية فيه، إلى غير ذلك مما يحكيه، وأظهر ذلك من فعله أبو القاسم الحسين بن روح الذي تسميه الأمامية "الباب" فطلب ابن السلمغاني فاستتر وهرب إلى الموصل وأقام سنين، ... وأحضر ابن أبي عون وابن عبدوس معه عند الخليفة، ... فقال ابن عبدوس: إنه لم يدع إلهية، إنما ادعى أنه الباب إلى الإمام المنتظر، ثم أحضروا مرات ومعهم الفقهاء والقضاة، و في آخر الأمر أفتى الفقهاء بإباحة دمه، فأحرق بالنار في ذى القعدة من سنة اثنتين و عشرين وثلثمائة (ابن خلکان، ۱۹۷۱م: ج ۲، ۱۵۵-۱۵۶).

ابن خلکان با احترام نسبت به ابن اثیر و کتاب تاریخ وی با عنوان *شيخنا عز الدين بن الأثير في*

تاریخه الکبیر در حوادث سال ۳۲۲ قمری به ماجرای سوزاندن شلمغانی می‌پردازد. شلمغانی به دلیل برساختن رویکرد غالبانه توسط حسین بن روح افشا شد. حسین بن روح نیز به زعم شیعه باب امام منتظر خوانده شده است. در ماجرای محاکمه شلمغانی در حضور خلیفه عباسی الرازی بالله نیز دولتمرد عباسی ابن عبدوس، ادعای وی را بابت و نه الوهیت می‌خواند. همه این شواهد تاریخی نشان می‌دهد که نه تنها زنده بودن امام منتظر در میان شیعیان، بلکه در نزد مردم، مقربان دستگاه خلافت بنی‌عباس و شخص خلیفه نیز مطرح بوده است. از طرف دیگر کلیات موضوع نواب اربعه در روزگار غیبت صغری نیز از این قاعده مستثنی نبوده است.

۱۰. داود بن تاج‌الدین ابوالفضل محمد بن بناکتی (متوفای ۷۳۰ ق) در "تاریخ بناکتی" (تاریخ عمومی مختصر فارسی)

وی از نزدیکان دربار سه ایلخان بود که با عناوین مفخر المورخین و شاعری با مرتبه بالا از او یاد شده است. بناکتی دلبسته عنصر ایرانیست، احترام ویژه‌ای برای به زعم خود بزرگان دینی و لو خلفای عباسی قائل بود و در قتل آنها از سوی مغولان ایشان را شهید خطاب می‌کرد. وی بر آن است که مورخ باید تاریخ و شعبه هر طایفه را بر حسب اعتقاد ایشان بنویسد و از ترجیح و تزییف هر مذهبی احتراز کند. کتاب تاریخ بناکتی یا *روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ و الانساب* با دیدی جهانی نوشته شده اما به جریان گفتمان امت اسلامی نزدیک است و روایتگر حلقه دوم هویتی ایران در دوره ایلخانان، یعنی عهد مسلمانی آنهاست (رضوی، جوذکی، ۱۳۹۳ ش: ۵۵-۸۰).

وی در این کتاب با عنوان "الامام ابوالقاسم محمد المهدی صاحب الزمان" می‌نویسد:
 ... مادرش ام ولد بود. نامش نرجس بنت یشوعا بن قیصر ملک روم. پیش از طلوع صبح شب نیمه ماه شعبان سنه خمس و خمسين و ماتین (۲۵۵) به سر من رأی در وجود آمد و او را از دشمنان پنهان می‌داشتند مدت هفتاد و چهار سال، بعد از آن ناپدید شد (بناکتی، ۱۳۴۸ ش: ۱۱۶-۱۱۷).

۱۱. عمادالدین ابوالفداء (متوفای ۷۳۲ ق) در "المختصر فی أخبار البشر" (تاریخ عمومی مختصر)

تاریخ ابوالفداء به زبان عربی از ابوالفداء شاهزاده ایوبی، مورخ، جغرافی‌دان و از فرماندهان مسلمانان در جنگ‌های صلیبی در شام و حکمران موروثی حماة است. نام اصلی کتاب، *المختصر فی اخبار البشر* می‌باشد. این کتاب تاریخی عمومی و مشتمل بر دو قسمت: تاریخ قبل از

اسلام و بعد از آن تا رویدادهای ۷۲۹ است. مؤلف، بخش تاریخ اسلام را مطابق سال شمار هجری حوادث و برحسب *الکامل فی التاریخ* ابن اثیر تنظیم کرده و در تألیف کتاب خود عمدتاً از *الکامل* بهره برده است. مورخان معاصر ابوالفداء به کتاب وی توجه و از آن استفاده کرده‌اند، از جمله ذهبی و ابن وردی که *تممة المختصر فی اخبار البشر*، معروف به *تاریخ ابن وردی* را نوشته و در آن خلاصه‌ای از تاریخ ابوالفداء را فراهم آورده است. تاریخ ابوالفداء در سده هجدهم در غرب شهرت بسیاری یافت و از نخستین آثاری بود که در اروپا ترجمه و منتشر شد. این کتاب به مأخذ معتبری برای خاورشناسان تبدیل شده و پس از آن چندین بار در اروپا به چاپ رسیده است (ناجی، ۱۳۹۳ش: ج ۶).

وی در این کتاب می‌نویسد:

والحسن العسکری المذكور هو والد محمد المنتظر صاحب السرداب... و ولد المنتظر المذكور فی سنة خمس و خمسين و مائتين... (ابوالفداء، ۱۳۲۵ق: ج ۲، ۴۵).

۱۲. حمدالله مستوفی (متوفای ۷۵۰ ق) در "تاریخ گزیده" (تاریخ عمومی مختصر فارسی)

وی مورخی ایرانی و سنی مذهب است که تاریخ عمومی وی تاریخ گزیده به زبان فارسی، ارزش ادبی دارد. از نظری تمامی معصومین حجت حق بر خلق و شایسته خلافت بوده‌اند (صادقی کاشانی، ۱۳۸۹-۱۳۹۰ش: ۷-۵۸).

در انتهای فصل سوم از باب سوم در انتهای شرح زندگی الامام العسکری می‌نویسد:

او را به غیر از مهدی فرزندی نبود. در سامره مدفون است.

وی سپس با عنوان "المهدی" به شرح زندگی امام دوازدهم وارد می‌شود:

محمد بن حسن العسکری بن علی نقی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی المرتضی دوازدهم امام است و خاتم ائمه معصومین چهار سال و نیم امام بود و شب پنجشنبه منتصف شعبان سنه خمس و خمسين و مائتين بسامره متولد شد چون نه ساله گشت در رمضان سنه اربع و ستين و مائتين غائب شد بسامره بزمان معتمد خلیفه و دیگر کس او را ندید... (مستوفی، بی تا: ۲۰۶-۲۰۷).

۱۳. شمس‌الدین محمد بن احمد ذهبی (متوفای ۷۴۸ ق) در "تاریخ الاسلام" (تاریخ‌نگاری

عمومی و شرح حال‌نگاری برحسب طبقات) و "سیر اعلام النبلاء" (تاریخ‌نگاری عمومی و شرح حال‌نگاری برحسب طبقات و به صورت الفبایی) و "العبر" (خلاصه تاریخ الاسلام)

مورخ و عالم اهل سنت دمشق در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری و دوران

ممالیک که در آن زمان این شهر یکی از بزرگ‌ترین مراکز علمی بود. وی (ابن ذهبی) شغل پدر یعنی جواهرسازی را دنبال کرد و هم مثل او اهل علم هم بود. ذهبی ابن تیمیه را دوست داشته و او را مدح کرده است. مهارت تاریخ‌نویسی ذهبی در زمینه علم رجال و سرگذشت‌نامه‌ها خود را نشان داده است. یکی از کارهای مهم وی تلخیص بیش از پنجاه اثر علمی پیشینیان از علمای اهل سنت بود (علی محمدی، ۱۳۸۸ش: ۸۸-۹۴). گویا ذهبی به نقد آراء ابن تیمیه به خصوص بعد از فراگیر شدن فتنه اعتقادی او نیز پرداخته است (کریمی شهیدی، ۱۳۹۸ش: ۲۱۶-۲۲۸).

وی در کتاب *العبر فی خبر من عابر حسن بن علی الجواد* را به عنوان یکی از ائمه اثنی عشر معرفی می‌کند که پدر منتظر است (ذهبی، ۱۴۰۵ق: ج ۱، ۳۷۳). ذهبی در ذیل حوادث سال ۲۶۵ ق. به تولد امام دوازدهم اشاره می‌کند:

و فیها محمد بن الحسن العسکری بن علی الهادی محمد الجواد بن علی الرضا بن موسی الکاظم بن جعفر الصادق العلوی الحسینی أبو القاسم... (ذهبی، ۱۴۰۵ق: ج ۱، ۳۸۱).
 ذهبی در کتاب *تاریخ الاسلام* و ذیل شماره ۱۵۹، ضمن معرفی امام عسکری *علیه السلام* به عنوان پدر محمد منتظر، سال تولد و نام مادر او را ذکر می‌کند:

الحسن بن علی بن محمد بن علی الرضا بن موسی بن جعفر الصادق. أبو محمد الهاشمی الحسینی... و يقال له الحسن العسکری لکونه سکن سامراء، فإنها يقال لها العسکر. وهو والد منتظر الرافضة... وأما ابنه محمد بن الحسن... فولد سنة ثمان وخمسين، وقيل: سنة ست وخمسين... وأمه أم ولد (ذهبی، ۱۴۱۲ق: ج ۱۹، ۱۱۳).
 ذهبی در همین کتاب و ذیل شماره ۱۳۴ به معرفی امام دوازدهم شیعه و کنیه وی به عنوان آخرین امام دوازده‌گانه شیعه می‌پردازد:

محمد بن الحسن العسکری بن علی الهادی بن محمد الجواد بن علی الرضا بن موسی الکاظم. أبو القاسم العلوی الحسینی، خاتم الاثنی عشر إماماً للشيعة... (ذهبی، ۱۴۱۲ق: ج ۲۰، ۱۶۰-۱۶۱).

ذهبی در *سیر اعلام النبلاء* با عنوان "المُنْتَظَرُ أَبُو الْقَاسِمِ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الْعَسْكَرِيِّ" در ذیل شماره ۶۰، امام دوازدهم شیعیان را معرفی می‌کند:

الشَّرِيفُ، أَبُو الْقَاسِمِ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الْعَسْكَرِيِّ ابْنِ عَلِيِّ الْهَادِي بْنِ مُحَمَّدِ الْجَوَادِ بْنِ عَلِيِّ الرَّضِيِّ بْنِ مُوسَى الْكَاطِمِ بْنِ جَعْفَرِ الصَّادِقِ بْنِ مُحَمَّدِ الْبَاقِرِ بْنِ زَيْنِ الْعَابِدِينَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ

الحُسَيْنِ الشَّهِيدِ ابْنِ الْإِمَامِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ الْعَلَوِيِّ الْحُسَيْنِيِّ. خَاتِمَةُ الْأَثْنَى عَشَرَ سَيِّدًا... (ذهبی، ۱۴۰۵ق: ج ۱۳، ۱۱۹-۱۲۰)؛

شریف ابوالقاسم محمد بن الحسن العسکری بن علی الهادی ابن محمد الجواد بن علی الرضی بن موسی الکاظم بن جعفر الصادق بن محمد الباقر بن زین العابدین بن علی بن الحسین الشہید بن الامام علی بن ابی طالب العلوی الحسینی آخرین نفر از سیدهای دوازده‌گانه است.

در این منابع شرفا (فرزندان پیامبر از نسل فاطمه و علی علیهما السلام) از طریق حسین علیه السلام، نام و لقب پدر، معرفی به عنوان خاتم سادات دوازده‌گانه، سال تولد، همراه با بعضی از القاب و نام مادر ایشان آمده است.

۱۴. زین‌الدین ابن الوردی (متوفای ۷۴۹ق) در "تاریخ ابن الوردی" (تاریخ عمومی مختصر)

ابن الوردی فقیه، شاعر، ادیب و مورخ صوفی قرن هشتم بود. وی سال ۷۱۵ق در دمشق نزد ابن تیمیه مباحثاتی در فقه، تفسیر و نحو داشته که موجب شگفتیش شده است. گویا مدت شاگردی وی نزد ابن تیمیه زیاد نبوده، اما همین دوران تأثیر عمیقی بر افکار ابن وردی و تصوف وی داشته است. ابن الوردی تحت تأثیر ابن تیمیه در مخالفت با ابن عربی، کتاب فصوص وی را پاره کرد. شعر وی نیز مورد ستایش بود و اشعار متعددی بین صفدی و ابن وردی مبادله شده است. شهرت ابن الوردی مربوط به کتاب تاریخی وی *تممه المختصر فی اخبار البشر* است که در آن مختصر ابوالفداء را تا یک سوم خلاصه و نکاتی به آن اضافه کرده است (موذن جامی، ۱۳۷۲ش: ج ۵، ۸۰-۸۲).

ابن الوردی در این کتاب با صراحت از ولادت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف یاد کرده است:

وَالْحَسَنُ الْعَسْكَرِيُّ وَالِدُ مُحَمَّدٍ الْمُنْتَظَرِ... وَمَوْلِدُ الْمُنْتَظَرِ سَنَةَ خَمْسٍ وَخَمْسِينَ وَمِائَتَيْنِ (ابن الوردی، ۱۴۱۷ق: ج ۱، ۲۲۳)؛

و [امام] حسن عسکری، پدر محمد منتظر... ولادتش سال دویست و پنجاه و پنج هجری می‌باشد.

در جای دیگری از این کتاب نیز به مرگ محمد بن عثمان عسکری (در دوران غیبت صغری) به عنوان باب امام دوازدهم اشاره شده است (ابن الوردی، ۱۴۱۷ق: ج ۱، ۲۴۶).

۱۵. صلاح‌الدین الصفدی (متوفای ۷۶۴ق) در "الوافی بالوفیات" (فرهنگ‌نامه تاریخی)

وی متولد صفد فلسطین است که پدرش از امرای ممالیک بود و نقش مؤثری در تربیت

فرزند خود داشت. صفدی تا بیست سالگی در شعر و نثر و خط رشد کرد و میان امرا و معاصرین خود مشهور شد، به دیوان انشاد صفد و سپس قاهره راه یافت و "کاتب سر" در حلب شد. از میان آثار پرشمار صفدی، *وافی بالوفیات و اعیان العصر و اعوان النصر* مشهورند. این فرهنگ نامه‌های تاریخی در واقع یکی از انواع تاریخ‌نگاری است که معلومات تاریخی و فرهنگی در ذیل تراجم مضبوط در این قبیل آثار به شکل الفبایی تنظیم شده است. همزمان با شکل‌گیری دولت ممالیک و بعد از ویرانی مراکز علمی و تمدنی ایران و عراق و خصوصاً بعد از سقوط بغداد و به تبع آن سقوط خلافت عباسی به سال ۶۵۶ ق توسط مغول و انتقال مرکز فرهنگ و فرهنگ اسلامی به شام و مصر از اواسط قرن هفتم به بعد، این نوع تاریخ‌نگاری در قلمرو ممالیک رونق یافت. پیشگام این مورخان، یاقوت حموی و از همه مهم‌تر ابن خلکان است که اثر *وفیات الاعیان* سرمشق دیگران از جمله صفدی شد. به نظر می‌رسد تعدد لایه‌های طبقات و نسل‌های اعیان بلاد اسلامی در اثر دور شدن از عصر نخستین اسلامی و نیاز به دسترسی آسان به تراجم مشاهیر، نویسندگان این دوره را به فکر این روش انداخته است. کتاب مشهور صفدی یعنی *وافی فرهنگ نامه‌ای* مشتمل بر بیش از ۱۴۰۰۰ ترجمه از عهد اسلامی تا زمان نویسنده است. این کتاب به تعبیری بزرگ‌ترین فرهنگ نامه عام تاریخی در ۵۰ جلد است. صفدی از سیصد منبع مکتوب برای خلق آثارش بهره برده است (قزوینی، چلونگر، پیرمردیان، ۱۳۹۳: ۳۱-۵۴).

وی در این کتاب امام یازدهم را پدر امام منتظر معرفی می‌کند "العسکری وَاِلهِ الْاِمَامِ الْمُنْتَظَرِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ... (الصفدی، ۱۴۲۰ ق: ج ۱۲، ۷۰) و به ولادت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه تصریح می‌کند:

... الْحَجَّةُ الْمُنْتَظَرُ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الْعَسْكَرِيِّ بْنِ عَلِيٍّ الْهَادِيِّ ابْنِ مُحَمَّدِ الْجَوَادِ بْنِ عَلِيٍّ الرَّضَا بْنِ مُوسَى الْكَاطِمِ بْنِ مُحَمَّدِ الْبَاقِرِ بْنِ زَيْنِ الْعَابِدِينَ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ الْحَجَّةُ الْمُنْتَظَرُ ثَانِي عَشَرَ الْأُمَّةِ الْأَثْنِي عَشَرَ... ولد نصف شعبان سنة خمس وخمسين... (الصفدی، ۱۴۲۰ ق: ج ۲، ۲۴۹-۲۵۰)؛

حجت منتظر، محمد بن الحسن العسکری ... دوازدهمین امام ائمه دوازده‌گانه ... او در نیمه شعبان سال دویست و پنجاه و پنج به دنیا آمده است.

۱۶. عبدالرحمن ابن خلدون (متوفای ۸۰۸ ق) در "تاریخ ابن خلدون" (تاریخ عمومی)

ابن خلدون تونس‌ی صاحب اثر مشهور مقدمه در جوانی وارد دستگاه حکومت شد و تا آخر عمر

از سیاست دست نکشید. شهرت مقدمه از خود کتاب *العبر بالانتر* است. البته مقدمه بی مقدمه آغاز نشده و گویا متأثر از ابن اثیر و کتاب *الکامل* وی بوده است (سالاری شادی، ۱۳۹۱ ش: ۵۳-۷۶).

این مورخ شهیر اهل سنت در کتاب خود، ضمن نامیدن و برشمردن ائمه اثنی عشر می نویسد:

... ثم ابنه حسن العسكري ووفاته سنة ستين ومائتين ثم ابنه محمد المهدي وهو الثاني عشر... (ابن خلدون، ۱۹۷۱ م: ج ۵، ۱۱۵)؛
... پس فرزندش حسن عسکری که در سال دویست و شصت وفات یافت، سپس فرزندش محمد المهدی می باشد و او دوازدهمین نفر است ...

۱۷. ابن حجر عسقلانی شافعی (متوفای ۸۵۲ ق) در "لسان المیزان" (در علم رجال)

ابوالفضل احمد بن علی بن محمد معروف به عسقلانی (فلسطینی) در سال ۷۷۳ ق، در مصر به دنیا آمد. وی در علوم مختلف مانند فقه، رجال، تفسیر و تاریخ از عالمان تراز اول شد. آثار فراوانی چون *فتح الباری*، *الاصابه*، *لسان المیزان* و... از کتب مرجع در رشته های مختلف اسلامی در میان اهل سنت است. شاگردش سخاوی از او به امام ائمه یاد می کند و ضمن تمجید از وی بر آن است که دانشمندان به سویش کوچ می کردند و به آن فخر می نمودند و علمای برجسته از همه مذاهب در ردیف شاگردانش بودند. سیوطی از وی با عنوان شیخ الاسلام یاد کرده و او را رئیس مسند حدیث در دنیا می داند. ابن عماد نیز از وی با عناوینی چون امیرالمومنین در حدیث و حافظ الاسلام یاد می کند. با توجه به برجستگی شخصیت و مرجعیت علمی وی در میان مذاهب چهارگانه اهل سنت، تقابل دیدگاه هایش با ابن تیمیه از اهمیت فراوانی برخوردار است. بخشی از این مخالفت ها به مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام مربوط می باشد (باقرزاده، ۱۳۹۸ ش: ۴۷-۶۴).

ابن حجر در *لسان المیزان* با موضوع علم رجال یعنی علمی با منشأ تاریخ (رحمان ستایش، ژیان، ۱۳۹۲ ش: ۱۰۵-۱۲۹)، در شرح حال جعفر برادر امام عسکری علیه السلام چنین نگاشته است:

جعفر بن علی بن محمد بن علی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب الحسینی أخوالحسن الذی یقال له العسکری وهو الحادی عشر من الأئمة الإمامية ووالد محمد (ابن حجر، ۱۳۹۰ ق: ج ۲، ۱۱۹)؛
جعفر بن علی بن محمد ... برادر حسن است که به او عسکری گفته می شود. حسن

عسکری امام یازدهم از ائمه دوازده‌گانه مذهب امامیه است که پدر محمد ... است.

۱۸. محمد بن خاوند شاه (متوفای ۹۰۳ق) در "روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء" (تاریخ عمومی فارسی)

او مشهور به میرخواند و اثر وی از تواریخ عمومی شناخته شده دوره تیموری است که زیر سایه حکومت فرهنگ دوست تیموریان هرات و شخص امیرعلیشیر نوایی و سلطان حسین بایقرا تألیف شد (جعفریان، ۱۳۹۳ش). میرخواند حوادث آغاز خلقت تا قرن نهم را نوشته است. وی بخش تاریخ ائمه را با تفکیک از رویدادهای دیگر آورده و پس از خلفای راشدین و تاریخ امیرالمؤمنین علیه السلام به شرح زندگی ائمه علیهم السلام تا امام عصر علیه السلام پرداخته است (صادقی کاشانی، ۱۳۸۹-۱۳۹۰ش: ۷-۵۸).

میرخواند با عنوان "ذکر امام دوازدهم محمد بن العسکری ... چنین نگاشته است: باتفاق ارباب اخبار آن امام عالی‌مقدار متصف شعبان سنه خمس و خمسين و ماتین در سامره متولد شد. مادرش ام ولد بود مسماه به نرجس... (جعفریان، ۱۳۹۳ش).

۱۹. شمس‌الدین محمد بن طولون دمشقی حنفی (متوفای ۹۵۳ق) در "لائمه الاثنی عشر" (کتاب اختصاصی تاریخ ائمه)

وی محدث، فقیه، ادیب و مورخ بود. از پدری ترك نژاد و ظاهراً از نسل امرای طولونی مصر زاده شد. ابن طولون در کنار اشتغالات علمی، سمت‌های دولتی را نیز بر عهده داشت. در سال‌های اخیر وی در محافل علمی و فرهنگی ایران بر اثر چاپ و انتشار کتاب *الائمة الاثنا عشر شهرت یافته است*. ابن طولون در این کتاب، به دو اثر دیگرش درباره ائمه علیهم السلام یعنی *مطل العین فی مصرع الحسین و المهدی الی ماورد فی المهدی* اشاره دارد. همچنین *الدرا المنظم فی ماورد فی عاشورا المحرم و طراز الکرم فی ما زوی فی غدیر خم* از تألیفات اوست. وی در آخر بعضی از کتاب‌ها و رساله‌هایش شماری از احادیث نبوی را به مناسبت موضوع، با ذکر سند می‌آورد. ابن طولون در قرن اخیر و در محافل اروپا، بیشتر به عنوان مورخ مطرح است و غالب کتب و رسائل تاریخی او مطالعه شده و به برخی از زبان‌های اروپایی ترجمه گردیده است. وی منابع خود را با چنان وسواسی آورده که بازشناختن آنها و حتی یافتن فصول و صفحات کتب مورد استفاده برای هر پژوهشگری آسان می‌گردد. ابن طولون در کتاب *الشذرات الذهبیة فی تراجم الائمة الاثنی عشر عند الامامیه یا الشذور الذهبیة* ... به شرح حال دوازده امام پرداخته و با بیان تلویحی برای چرایی نام‌گذاری کتاب، قسمتی از قصیده عالم بزرگ شافعی "ابوالفضل یحیی بن سلامة خضکفی" را

آورده است. در این اشعار وی ضمن تجلیل و تکریم فراوان از ائمه علیهم‌السلام بر این نکته تأکید می‌کند که اظهار ارادت به خاندان پیغمبر هرگز به معنای موافق با معتقدات مذهب شیعه نیست (لسانی فشارکی، ۱۳۷۰ش: ج ۴، ۱۴۶-۱۵۲).

ابن طولون در کتاب "الائمة الاثنی عشر" در مورد امام ثانی عشر می‌نویسد:

... و ثانی عشرهم ابنه محمد بن الحسن و هو أبو القاسم محمد بن الحسن ابن علی الهادی بن محمد الجواد بن علی الرضا بن موسی کاظم بن جعفر الصادق بن محمد الباقر بن علی زین العابدین بن الحسین بن علی بن ابی طالب، رضی الله عنهم... المعروف بالحجة... كانت ولادته، يوم الجمعة منتصف شعبان سنة خمس و خمسين و مائتين. و لما توفی أبوه المتقدم ذكره، رضی الله عنهما، كان عمره خمس سنين. و اسم أمه خمت، و قيل نرجس... و ذكر ابن الأزرق فی «تاریخ میافارقین»: أن الحجة المذكور ولد تاسع ربيع الآخر سنة ثمان و خمسين و مائتين، و قيل فی ثامن شعبان سنة ست و خمسين، و هو الأصح...
وی در ادامه اشعاری در مدح ائمه علیهم‌السلام می‌آورد که ابتدا و انتهای آن چنین است:

عليك بالائمة الاثني عشر من آل بيت المصطفى خير البشر والعسكري الحسن المطهر
محمد المهدي سوف يظهر (ابن طولون، ۱۹۲۰م: ۱۱۷-۱۱۸).

در این متن علاوه بر ذکر نسب نامه، قول اصح در تاریخ ولادت، نام مادر، سن مولود در زمان وفات پدر، مسئله غیبت و ظهور امام دوازدهم آمده است.

۲۰. أحمد بن يوسف قرماني حنفي (متوفى ۱۰۱۹ق) در "أخبار الدول" (تاریخ عمومی سال شمار) وی آخرین فرد سرشناس از خاندان حنبلی ابن مفلح در دمشق؛ مورخ و منشی و مؤلف اخبار الدول و آثار الأول است (پاکتچی، ناجی، ۱۳۹۸ش: ج ۴).
وی در کتاب أخبار الدول چنین نگاشته است:

الباب الثالث الفصل الحادي عشر، في ذكر أبي القاسم محمد الحجة الخلف الصالح (شرح حال ابوالقاسم محمد الحجة الخلف الصالح): ... و كان عمره عند وفاة أبيه خمس سنين، أتاه الله فيها الحكمة كما أوتيتها يحيى عليه السلام صبياً، وكان مربوع القامة، حسن الوجه والشعر، أفتى الأنف، أجلى الجبهة... و إتفق العلماء على أن المهدي هو القائم في آخر الوقت و قد تعاظمت الاخبار على ظهوره... (قرماني، ۱۴۱۲ق: ج ۱، ۳۵۳-۳۵۴).

در این متن به سن امام اثنی عشر در زمان وفات پدر، شباهت او به یحیی نبی در عطای حکمت به وی در دوران کودکی از سوی خداوند، مشخصات ظاهری آن امام بزرگوار و مسئله

ظهور او به اتفاق علما اشاره شده است.

۲۱. شهاب‌الدین ابی فلاح ابن العماد الحنبلی (متوفای ۱۰۸۹ق) در "شذرات الذهب" (سال شمار مختصر حدیثی - خبری تاریخ اسلام)

وی مؤلف اثر مفصل سال شمار تاریخ اسلام در دوره هزار سال با نام *شذرات الذهب فی اخبار مذهب است*. این کتاب از جمله آخرین آثار است که از "المنتظم" ابن الجوزی شروع می‌شود و در ادامه کار ابن اثیر، ذهبی و ابن کثیر و تلخیص آنهاست. وی در مقدمه کتاب بر آن است که بیشتر از آثار ذهبی و بعد ابن خلکان از جمله *وفیات الاعیان* استفاده کرده است (جعفریان، ۱۳۷۶ش: ۲۲۶-۲۲۷).

وی ضمن اشاره به تاریخ وفات امام حسن عسکری علیه السلام او را پدر امام منتظر معرفی می‌کند:

سنة ستین ومائتین: وفيها الحسن بن علي بن محمد الجواد بن علي الرضا... وهو والد المنتظر محمد صاحب السرداب (ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶ق: ج ۳، ۲۶۵).

ابن عماد در همین اثر سال تولد امام دوازدهم و نسب نامه وی را ذکر می‌کند:

سنة خمس وستين ومائتين: والإمام محمد بن الحسن العسکری بن علی الهادی بن محمد الجواد بن علی الرضا بن موسی الکاظم بن جعفر الصادق العلوی الحسینی أبو القاسم... (ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶ق: ج ۳، ۲۸۲).

۲۲. عبدالملک بن حسین عصامی مکی شافعی (متوفای ۱۱۱۱ق) در "سمط النجوم العوالی" (تاریخ عمومی)

وی از مورخان مکی است که در اثر فوق تاریخ عمومی اسلام تا روزگار خود با محوریت مکه در دوران عثمانی و سال ۱۰۹۹ق را آورده است (جعفریان، ۱۳۷۶ش: ۲۲۷). در این کتاب وی ضمن اشاره به شهادت امام حسن عسکری علیه السلام، پیرامون امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف چنین می‌نویسد:

وأبی محمد الإمام الحسن العسکری... مات فی أوائل خلافة المعتمد مسموما... خلف ولده محمداً أوحده وهو الإمام محمد المهدي بن الحسن العسکری بن علی التقی بن محمد الجواد ابن علی الرضا بن موسی الکاظم بن جعفر الصادق بن محمد الباقر بن علی زین العابدین بن الحسین بن علی بن أبی طالب رضی الله تعالی عنهم أجمعین. ولید یوم الجمعة منتصف شعبان سنة خمس وخمسين ومائتين. ولما توفي أبوه كان عمره خمس سنين (العصامی، ۱۴۱۹ق: ج ۴، ۱۴۹-۱۵۰).

... و ابو محمد امام حسن عسکری فرزند علی الهادی... در اوایل خلافت معتمد مسموم

گردید و... فرزندش محمد را تنها بر جای گذاشت و او امام محمد مهدی فرزند حسن عسکری... می باشد. روز نیمه شعبان سال دویست و پنجاه و پنج به دنیا آمد و هنگامی که پدرش از دنیا رفت، سنش پنج سال بود....

۲۳. عبدالله الشبراوی الشافعی (متوفای ۱۱۷۲ ق) در "الإتحاف بحب الأشراف" کتاب اختصاصی تاریخ پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام

وی از فقها و اصولیون مذهب شافعی است. شبراوی مورخ، محدث، ادیب و شاعر نیز بود. او از شیوخ الأزهر مصر است که ریاست این دانشگاه را نیز به دست آورد. از آثار قلمی وی *الإتحاف بحب الأشراف* است که به شرح حال خاندان پیامبر ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام پرداخته است (الشبراوی، ۱۴۲۳ق: ۱۰-۱۱).

شبراوی در خصوص ولادت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه در این کتاب چنین نگاشته است:

الثانی عشر من الأئمة ابوالقاسم محمد... ولد الامام محمد الحجة ابن الامام الحسن الخالص بسرمن رأى ليلة النصف من شعبان سنة خمس و خمسين و مئتين قبل موت ابیه بخمس سنين. وكان أبوه قد أخفاه حين ولد، و ستر أمره لصعوبة الوقت و خوفه من الخلفاء فإنهم كانوا في ذلك الوقت يتطلبون الهاشميين و يقصدونهم بالحبس و القتل و فریدون اعدامهم و كان الامام محمد الحجة يلقب ايضا بالمهدى و القائم و المنتظر و الخلف الصالح و صاحب الزمان و اشهرها المهدى (الشبراوی، ۱۴۲۳ق: ۳۶۹-۳۷۲)؛

دوازدهمین نفر از ائمه ابوالقاسم محمد الحجة... امام محمد الحجة فرزند امام حسن [عسکری] در نیمه شعبان سال دویست و پنجاه و پنج، پنج سال قبل از فوت پدرش در سامراء به دنیا آمد. هنگامی که به دنیا آمد، پدرش او را مخفی کرد و به جهت سختی آن زمان و ترس از خلفاء امرايشان را پوشاند چرا که آنان در آن زمان به دنبال هاشميين بوده و آن را زیر نظر می گرفته که یا می کشتند و یا حبس شان می کردند. امام محمد الحجة همچنین به مهدی و قائم و منتظر و خلف صالح و صاحب الزمان ملقب بود. مشهورترین لقب وی مهدی است.

۲۴. خیرالدین الزرکلی (متوفای ۱۴۱۰ق) در "الاعلام" (سرگذشت نامه)

او به گواهی کتابها و آثار بر جای مانده، در عرصه های مختلف سیاسی، ادبی، تاریخی و اجتماعی فعالیت داشته است. مهم ترین اثر وی *الاعلام* در شرح احوال بزرگان و مشاهیر (از روزگاران کهن تا دوران معاصر) از چنان شهرتی برخوردار است که بقیه جوانب زندگی وی به خصوص فعالیت های او در عرصه شعر و ادب و روزنامه نگاری را تحت الشعاع قرار داده

است (قجری، فاتحی نژاد، ۱۳۹۸ش: ۳۶۳-۳۹۱).

وی در کتاب *الاعلام* به ولادت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف در سامرا و سن وی به هنگام مرگ پدر بزرگوارش تصریح کرده است:

محمد بن الحسن العسكري الخالص بن علي الهادي أبو القاسم: ... ولد في سامراء، ومات أبوه وله من العمر نحو خمس سنين (زركلي، ۱۹۸۹م: ج ۶، ۸۰).

۲۵. شریف انس الحسنی الکُتبی (معاصر) در الاصول فی ذریه البضعه البتول (تبارشناسی)

وی نسب شناس و عالم معاصر اهل سنت مدینه است. کتبی در صفحه ۹۷ کتاب خود با عنوان *اعقاب الحسن العسكري* بحث پدران گرامی امام حسن عسکری عجل الله تعالی فرجه الشريف و خصوصیات این امام همام را به اختصار برمی شمرد و در صفحه بعدی به وجود فرزند ایشان تصریح می کند:

... فالإمام المهدي اختفى في سن مبكر، والأمر مسلم بين السنة والشيعة، على اختلافه و غياب أخباره و عدم ظهوره. فقد ولد المهدي بسرمن رأى في ليلة النصف من شعبان سنة خمس و خمسين و مائتين من الهجرة النبوية المباركة، و هو وحيد أبيه، لم يعقب الحسن غيره، و قد أعقبه في آخر حياته، و امه ام ولد يقال لها: نرجس. و من المؤرخين من نفي عقب أبيه الزكي العسكري، و هذا اطلاق في القول بما يوجب أن لا يعتد به، فالحسن العسكري بن علي الهادي عقبه مسلم في ابنه محمد المهدي (الكتبي، انس الحسنی، ۱۴۲۰ق: ۹۸):

امام مهدی در سن جوانی غائب شد و امری مسلم در بین شیعه و سنی می باشد بر خفاء و روایاتی پیرامون غیبت او و عدم ظهور ایشان. مهدی در نیمه شعبان سال دویست و پنجاه و پنج هجری در سامراء به دنیا آمد. او تنها فرزند پدرش بوده و حسن [امام حسن عسکری عجل الله تعالی فرجه الشريف] فرزند غیر از جز در اواخر عمرش بر جای نگذاشت. مادر کنیزی بود که به آن نرجس گفته می شود. برخی از مورخین نسل پدرش زکی العسکری را انکار کرده اند [که او فرزندى ندارد]. این اطلاق در کلام، اعتمادی به آن نمی شود چرا که حسن عسکری فرزند علی الهادی مسلماً فرزندش محمد مهدی را بر جای گذاشته است.

۲۷

۲۶. عَزِيب بن سعد قُرْطُبِي (قرن سوم و اوایل قرن چهارم) در *صله تاریخ طبری* (حدیثی - خبری)

در کتاب کنونی *تاریخ طبری* از امام حسن عسکری عجل الله تعالی فرجه الشريف و حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف یاد شده است. البته در قسمت اصلی *تاریخ طبری* از این دو امام همام ذکری به میان نیامده، اما عریب

این تکمله را (جلد یازدهم صفحه ۵۰) به تاریخ طبری نوشته است که به دلیل اهمیت این اثر و غیرشيعی بودن آن قابل توجه است (صادقی کاشانی، ۱۳۸۹-۱۳۹۰ش: ۷-۵۸) عریب بن سعد قرطبی مورخ، ستاره شناس و پزشک دوران خلفای اموی اندلس و نگارنده اثر تاریخی صله تاریخ طبری در قرن چهارم است (فرخنده زاده، تنهایی، محبوبه، سیده نرگس، ۱۴۰۰ش، ۱-۱۲).

نتیجه گیری

از قرن سوم هجری پژوهش های تاریخی به مرحله ای رسید که مورخان بزرگ ظهور کردند و در آثار خود به تاریخ اسلام به مثابه سلسله حوادثی پیوسته نظر کردند. از نیمه دوم همین قرن و دوران غیبت صغری امام زمان علیه السلام، ادله ولادت امام دوازدهم در آثار تاریخی به چشم می خورد. در این پژوهش، بیست و پنج اثر تاریخی و علوم مربوط با آن با محوریت منابع اهل سنت و غیرشيعه اثنی عشری گردآوری شده است. به صورت عمده مکاتب تاریخ نگاری عراق و شام، ایران، مغرب و اندلس و دوره عثمانی این ادله را آورده اند. در کتب تاریخی با شیوه های مختلف تدوین این گزارش ها آمده است. در قرون اخیر که نوعی خلاصه نویسی در آثار تاریخی متداول شد این ادله کماکان در این آثار به چشم می خورد. به نظر می رسد در همین دوران با تغییر تدریجی پیامدهای سیاسی حوادث صدر اسلام از جمله شکل گیری مکتب خلافت بعد از کودتای سقیفه، پاره ای از گزارش های تاریخ اسلام که به صورت پراکنده و غیرمنسجم نقل می شدند، تاریخ نگاری های اختصاصی ائمه اهل بیت علیهم السلام را بعد از قرن هفتم رقم زد و پدیده سنیان دوازده امامی نیز ظهور کرد. البته دلائل دیگری نیز در این باره آمده است. محتوای این گزارش ها علاوه بر ولادت، تاریخ و روز و محل این رویداد، دیرزیستی امام، غیبت صغری و مدت آن و غیبت کبری و زمان وقوع آن در روزگار خلیفه ای خاص از خلفای بنی عباس، نسب نامه وی از نسل امام حسین علیه السلام، القاب، مسئله نیابت و مدعیان بابیت به اضافه اطلاع خلفا و عامه مردم از این موضوعات، خاتم ائمه اثنی عشر دانستن امام دوازدهم، نام مادر مولود و تبار رومی وی و حتی حجت حق دانستن او و پدران بزرگوارش و... را در بر دارد. از مجموعه این گزارش ها می توان به روش های روایی و ترکیبی تاریخی از زندگی امام دوازدهم به تصویر کشید که بسیار نزدیک به قرائت شیعه امامیه از این رویداد است. به روش تحلیلی نیز می توان زوایای پنهان این تاریخ و تا حدودی علل پشت پرده آن را باز نمایاند.

منابع

۱. ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ق)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارصادر.
۲. ابن الوردی، عمر بن مظفر زین الدین (۱۴۱۷ق)، *تاریخ ابن الوردی*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳. ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمن بن محمد (۱۹۷۱م)، *تاریخ ابن خلدون - العبر و دیوان المبتدا و الخبر فی أيام العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوی السلطان الأكبر*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۴. ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۹۷۱م)، *وفیات الأعیان و انباء أبناء الزمان*، بیروت: دارصادر.
۵. ابن شادی اسدآبادی، مهلب بن محمد (۱۳۱۷ش)، *مجمّل التواریخ و القصص*، تهران: کلاله خاور.
۶. ابن طولون، محمد بن علی (۱۹۲۰م)، *الائمه الاثنی عشر*، قم: الرضی.
۷. ابن عماد، عبدالحی بن احمد (۱۴۰۶ق)، *شذرات الذهب فی اخبار من ذهب*، بیروت: دار ابن کثیر.
۸. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۳۹۰ق)، *لسان المیزان*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۹. ابی الفداء، اسماعیل بن علی (۱۳۲۵ق)، *المختصر فی أخبار البشر*، مصر: الحسینیّه.
۱۰. اشکواری، محمدجعفر؛ سیدی، سیدمحسن؛ حسن زاده، معصومه (۱۳۹۵ش)، «یاقوت حموی در مطالعات شرق شناسان»، *تاریخ نامه خوارزمی*، سال چهارم.
۱۱. باقرزاده، عبدالرحمن (۱۳۹۸ش)، «مخالفت های اهل سنت با دیدگاه های ابن تیمیّه درباره فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام با تأکید بر ابن حجر عسقلانی»، *نشریه معرفت کلامی*، شماره ۲۳.
۱۲. بخاری، ابونصر سهل بن عبدالله (۱۳۸۹ش)، *سراسلسله العلویه*، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
۱۳. بناکتی، ابوالفضل محمد (۱۳۴۸ش)، *روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ و الانساب*، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
۱۴. بیگدلی، مهدی؛ رضوی، سیدابوالفضل؛ شعبانی، رضا (۱۳۹۷ش)، «کارکردهای نسب شناسی در مطالعات تاریخ اسلام»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، شماره ۲۷.
۱۵. پاکتچی، احمد؛ ناجی، محمدرضا (آخرین ویرایش: ۱۳۹۸/۹/۲۱)، *مقاله دمشق*، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

۱۶. جعفریان، رسول (۱۳۷۶ش)، منابع تاریخ اسلام، قم: انصاریان.
۱۷. جعفریان، رسول (۱۴ شهریور ۱۳۹۳)، مورخی که تاریخ اسلام را همزمان برای شیعیان و سنیان می نگاشت، خبر آنلاین، کد خبر: ۳۷۳۷۴۰ و فریم: ۱۳۵.
۱۸. حسن زاده، اسماعیل (۱۳۸۶ش)، «تاریخ نگری و تاریخ نگاری عمادالدین کاتب اصفهانی»، فصل نامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء ع.ا.س.، شماره ۶۵.
۱۹. درگاهی، سمیه (۱۳۸۶ش)، «ولادت امام عصر عجل الله تعالی فرجه»، دیدگاه ها، اثبات و پاسخ به شبهات»، پایان نامه کارشناسی ارشد گروه قرآن و حدیث، دانشکده علوم و معارف حدیث دانشگاه قرآن و حدیث.
۲۰. ذهبی، شمس الدین (۱۴۰۵ق)، العبر فی خبر من غیر، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۱. ذهبی، شمس الدین (۱۴۰۵ق)، سیر اعلام النبلاء، بیروت: مؤسسة الرساله.
۲۲. ذهبی، شمس الدین (۱۴۱۲ق)، تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، بیروت: دارالکتب العربی.
۲۳. رحمانیان، داریوش (۱۳۹۸ش)، مجموعه گفتارها فلسفه تاریخ روش شناسی و تاریخ نگاری، تهران: نشر علم.
۲۴. رضازاده لنگرودی، رضا (۱۳۷۴ش)، ابن اثیر، تهران: دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۲۵. رضوی، سیدابوالفضل؛ جودکی، محمدعلی (۱۳۹۳ش)، «انگاره های هویت ایرانی در بینش تاریخ نگارانه بناکتی»، تاریخ نگری و تاریخ نگاری، شماره ۱۳.
۲۶. رنجبر، محسن (۱۳۹۲ش)، «معرفی و بررسی کتاب تذکره الخواص نگاشته سبط ابن جوزی»، تاریخ اسلام درآینه پژوهش، شماره ۳۵.
۲۷. زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹م)، الأعلام: قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین و المستشرقین، بیروت: دارالعلم للملایین.
۲۸. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۱ش)، تاریخ در ترازو، تهران: امیرکبیر.
۲۹. سالاری شادی، علی (۱۳۹۱ش)، «تأثیرپذیری ابن خلدون از ابن اثیر»، نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۱۱.
۳۰. سامانی، سید محمود؛ منتظر القائم، اصغر (۱۳۹۰ش)، «دانش نسب شناسی با تکیه بر نقش شیعیان امامی»، فصل نامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۳.
۳۱. سبط الجوزی، شمس الدین ابوالمظفر (بی تا)، تذکره الخواص، تهران: مکتبه نینوی

- الحديثة ناصر خسرو مروی .
۳۲. سجادی، سیدصادق؛ عالم زاده، هادی (۱۳۹۵ش)، *تاریخ نگاری در اسلام*، تهران: انتشارات سمت .
۳۳. سجادی، صادق (۱۳۶۹ش)، *ابن خلکان*، تهران: مرکز دائرة المعارف اسلامی .
۳۴. سروش، عبدالکریم (۲۰۱۶م)، *سخنرانی اقبال و مهدویت*، دانشگاه جرج واشنگتن امریکا، تلگرام رسمی دکتر سروش: @DrSoroush .
۳۵. سروش، عبدالکریم (۲۰۱۹م)، *اندرباب عقل*، تلگرام رسمی دکتر عبدالکریم سروش: @DrSoroush .
۳۶. شبرایوی، عبدالله بن محمد (۱۴۲۳ق)، *الإنحاف بحب الأشراف*، قم: دارالکتاب الاسلامی .
۳۷. صادقی کاشانی، مصطفی (۱۳۸۹-۱۳۹۰ش)، «کتاب شناسی ائمه اطهار عليهم السلام»، *فصل نامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، ش ۱ و ۲ .
۳۸. صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۸۰ش)، *منتخب الاثر*، قم: دفتر آیه الله صافی گلپایگانی .
۳۹. الصفدی، صلاح الدین خلیل بن ایبک (۱۴۲۰ق)، *الوافی بالوفیات*، بیروت: دار احیاء التراث العربی .
۴۰. عصامی، عبدالملک بن الحسین (۱۴۱۹ق)، *سمط النجوم العوالی فی انباء الاوائل والتوالی*، بیروت: دارالکتب العلمیه .
۴۱. علی محمدی، زهرا (۱۳۸۸ش)، «شمس الدین محمد ذهبی»، *ماه نامه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، شماره ۱۳۸ .
۴۲. عمادالدین الاصفهانی، ابو حامد محمد بن محمد (۱۴۲۳ق)، *البستان الجامع*، بیروت: المكتبة العصرية .
۴۳. فخر رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر (۱۴۰۹ق)، *الشجرة المباركة فی أنساب الطالبية*، قم: منشورات مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفی .
۴۴. فرخنده زاده، محبوبه؛ تنهایی، سیده نرگس (۱۴۰۰ش)، «عریب بن سعد قرطبی حکیم مسلمان زنان و اطفال»، *مجله تاریخ پزشکی*، شماره ۴۶ .
۴۵. فقیه ایمانی، مهدی (۱۳۷۵ش)، *مهدی منتظر در نهج البلاغه*، اصفهان: نشر عمادزاده .
۴۶. قجری، فاطمه؛ فاتحی نژاد، عنایت الله (۱۳۹۸ش)، «بررسی تحولات اجتماعی - سیاسی بر زندگی خیرالدین زرکلی و معاصرانش»، *مطالعات ادبیات تطبیقی*، شماره ۴۹ .

۴۷. قرمانی، احمد بن یوسف (۱۴۱۲ق)، *أخبار الدول وآثار الأول في التاريخ*، بیروت: عالم الکتب.
۴۸. قزوینی، محمد؛ چلونگر، محمدعلی؛ پیرمرادیان، مصطفی (۱۳۹۳ش)، «پژوهشی در دو فرهنگ نامه صفدی»، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، شماره ۱۶.
۴۹. الکتبی الحسنی، انس یعقوب (۱۴۲۰ق)، *الاصول فی ذریه البضعه البتول*، مدینه: دارالمجتبی للنشر و التوضیح.
۵۰. کریمی شهیدی، سیدمهدی (۱۳۹۸ش)، *اندیشه سلفی در گذر زمان*، تهران: انتشارات منیر.
۵۱. لسانی فشارکی، محمدعلی (۱۳۷۰ش)، *ابن طولون، دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۵۲. مستوفی، حمدالله (بی تا)، *Tarikhbook.ir* گردآوری کننده برای نشر الکترونیک بهمن انصاری: archive.org/details/Tarikhgozideh/mode/2up
۵۳. مسعودی، علی بن الحسین (۱۳۸۲ش)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۵۴. مسعودی، علی بن الحسین (۱۴۲۵ق)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، بیروت: مكتبة العصریه.
۵۵. موذن جامی، محمد مهدی (۱۳۷۲ش)، *ابن وردی*، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۵۶. ناجی، محمدرضا (۱۳۹۳ش)، *تاریخ ابوالفداء، دانش نامه جهان اسلام*، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
۵۷. هاشم العمیدی، سید ثامر (۱۳۸۴ش)، *در انتظار قنوس*، قم: مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۵۸. یاقوت بن عبدالله الحموی الرومی البغدادی، شهاب الدین ابی عبدالله (۱۳۹۹ق)، *معجم البلدان*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

